

„AGER” LA DOSOFTEI ȘI ÎN CODICELE TODORESCU, CU REFERIRE LA DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE AL ACADEMIEI

MIOARA DRAGOMIR*

1. În *Dicționarul limbii române* al Academiei, seria veche, lexemul *ager* este încadrat în categoria adjectivului și a adverbului și este structurat pe două sensuri mari, având trei, respectiv două subsensuri. La subsensul II.1. se precizează: „în mod figurat se spune, despre oamenii cu inteligență pătrunzătoare, că sunt «ageri la minte»”, iar acest sens este ilustrat cu un singur citat, din ISPIRESCU, L.: 252: *Atunci împăratul, mândru că i-a trimis D-zeu așa ginere ager la minte, se coborî de pe scaunul împărăției*. La paragraful în discuție apare o observație lexicografică: „De aici, prin lăsarea afară a complinirii «la minte», acest sens îl ia și «ager» singur”. Această situație este ilustrată cu patru citate: *Copilul era foarte ager și isteț*. SBIERA, P.: 115/28. *Agerul și recele B*. MAIORESCU, CR. II: 338. *S-a făgăduit c-a trimite ager viclean* [aceeași persoană e numită ceva mai jos „sol”, n.n.] *la casa lui Myron*. DOSOFTEI, V.S.: 36/16. *Ager l-a sa treabă, Taie până nu mai poate!* PANN, P.V. I: 92. La etimologia cuvântului se precizează: „lat. *agilis*, devenit mai întâiu **agere*, apoi, prin schimbare de declinare, *ager*”.

2. Între aceste citate observăm însă că, în cel din „proloagele” lui Dosoftei, cuvântul este folosit ca substantiv. De asemenea, explicația lexicografică dintre croșete trebuie reanalizată, întrucât, lărgind citatul, ajungem la un alt rezultat:

„Și să afla de lăcuia acolo, într-acelele ostrov, oarecare Chinops, foarte-mvățat în meșterșugul fărâcesc și purtând întru sine toată facerea dimonească și puterea lor toată. [...]. Carele cu mulțamea nălucirilor mira pre toți păgânii, cât îl cugeta că-i vrun dumnăzău. Deci, popii lui Apolon dzânoiului, vădzând îndrăznirea și putearea svântului Ioan ce are la-mvățătură-și, mearsără de spusără lui Chinops, rugându-l să stea cu toată nevoița meșterșugului împotivă-i. Iară el, fiindu-i urât a să pugoři la oraș, la oameni, că era deprins a lăcui tot la pustietate, deci, s-au făgăduit c-a trimite ager viclean la casa lui Miron, de-a lua sufletul lui Ioan” (DOSOFTEI, V.S.: 38).

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române, Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2, România.

Mai departe, din text ne dăm seama că este vorba de un duh rău, de un demon. E adevărat că în final acesta este numit *sol*, cu sensul de ‘trimis’, dar nu știm despre el dacă era chiar o persoană, cum se spune în observația din DA, adică nu putem ști precis dacă și cum a fost întruchipat, ci numai că era un duh malefic, trimis cu poruncă să facă ceva rău. În ultimă instanță, putem presupune că a luat trup de om, însă ceea ce este esențial pentru înțelegerea acestui sens al cuvântului *ager* este că acest *sol* era, de fapt, un duh rău:

„Deci, a doa dzî, mână un dimon la svântul Ioan, învățând să-i aducă sufletul, Și mearse dimonul unde era Ioan și, cumu-l sâmtî svântul, îndată-i dzâsă să stea dimonul pre loc, să nu să mișce până va spune tot, cu ce treabă au vinit [...]. Și dzâsă dimonul: «Toată putearea satanei lăcuiăște-ntr-însul și au făcut ceată cu toț mai-marii și eu cu dânsul și el cu noi, că el ne ascultă și noi l-ascultăm!». Și-i dzâsă svântul Ioan: «Ascultă, dimon spurcat, iacă-ți porunceăște apostolul lui Dumnădzău, Ioan, să nu te mișci, nice dănăoară să te ispitești asupra de om cu rău, ce să ieși afară să te / duci de la acest ostrov!».

Iară Chinops, vădzând că nu-i mai vine solul, mână și pre alt dimon” (DOSOFTEI, V.S.: 38).

3. Cercetând traduceri mitropolitului Dosoftei, am constatat că lexemul *ager* este folosit și în alte texte, în mod clar ca substantiv. Astfel, în DOSOFTEI, MOL., cuvântul apare în contextul: *dracul și agerii lui* (f. 49^v), pe care l-am recuperat din studiul lui D. Pușchilă. Într-o altă traducere a sa, puțin cunoscută, pe care noi am cercetat-o în manuscris, cronograful *Novă adunare de istorii, începând de la fapta lumii...* (1689), tradus la sfârșitul vieții, în Polonia, cuvântul apare într-un context foarte asemănător:

„Iară împăratul izgoni pre păgânul Nestorie la ostrovul Thasului și acolo l-au agiunsu urgie lui Dumnădzău și i s-au putredzit limba cu care hulie și toate mădulările // f. 171^f și cieni cu mari și căznite durori și s-au dus după spurcatul Arie, dascalul său, în focul nestânsu, amândoi ca niște doi îngiugători a diavolului și ageri a satanei, procleți la proclețul Ucigă-i crucea” (DOSOFTEI, N.A.).

În acest din urmă context, prin cuvântul *ager*, Dosoftei traduce grecescul ἄγγελοι din fragmentul corespondent al cronografului lui Mattheos Kigalas:

Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐξώρισε τὸν Νεστόριον, εἰς τὸ νησὶ τῆς Θάσου. καὶ ἐκεῖ ἔθασέν τον ἢ ὀργῆ τοῦ Θεοῦ, ἐσάπη ἢ γλώσσαν του ὀποῦ ἐβλασθήμῃσε τὴν Θεοτόκον. Καὶ ὅλα τὰ μέλη, καὶ ἀπέθανε κακῶς, με μεγάλους πόνους, καὶ τιμωρίας, καὶ ἔλαβον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ οἱ δαίμονες, ἔσμιξαν τὴν μετὰ τοῦ Ἀρείου εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰῶνιον. Ὅ τι καὶ αὐτὸς, καὶ ὁ Ἄρειος Ἄγγελοι τοῦ διαβόλου ἦσαν [σξ᾽] (= Împăratul l-a izgonit pe Nestorie în Insula Thassos și acolo l-au ajuns urgia lui Dumnezeu i-a putredzit limba cu care o blestema pe Născătoarea de Dumnezeu. Și toate mădularele și a murit rău, cu mari dureri și osândă și i-au luat sufletul diavolii, împreună cu al lui Arie, în focul de veci. Și acesta, și Arie, îngerii diavolului au fost) (κ: 261).

4. Cercetând scrierile din epocă, am ajuns la concluzia că sintagmele în care apare lexemul *ager* în contextele prezentate din traducerea lui Dosoftei nu sunt creații lexicale proprii mitropolitului cărturar, cum am fost inițial tentați să credem, ci se întâlnesc și într-o traducere mai timpurie, de la începutul secolului al XVII-lea, păstrată într-o copie cunoscută în filologia românească sub denumirea *Codicele Todorescu*, iar în acest text lexemul apare chiar de două ori, la un interval foarte scurt, o dată în contextul: *Acelora tuturor va dzice H[ristos] cu glas de urgie, fără de măsură. Și așa va dzice. Duce-ți-vă de la mene, blăstemații de Tatăl meu. În focului veacului. Cela [ce] iaste gătitu diavo(v)lului și agerilor (sic) lui* COD. TOD.: 223 (f. 100^r) și a doua oară în fragmentul: *Tot omul cela ce aciaia face, chemă-să sofu și răpausă diavolului [sic!] și (și) agerilor [sic!] lui* COD. TOD.: 224 (f. 101^r)¹.

Așa cum s-a întâmplat și în alte cazuri în cultura noastră veche, textul *Tlăcovanie Ev[an]gheliei de la giudețu* din *Codicele Todorescu*, din care sunt excerptate aceste fragmente, este copiat după un alt text. O altă variantă a acestui text, tot copiat, iar nu o traducere de la acel moment, se află și în *Codicele Sturdzanus*, dar aici, în loc de cuvântul *ager*, apare utilizat cuvântul *înger*: *Acelora vă zice tuturor Hristos cu glas mare de urgie fără de măsură: „Duceți-vă de la mine, blăstemaților de Tatăl meu, în focul de veac, cela ce iaste gătit dracului și îngerilor lui!* (p. 295, f. 111^v). *Că tot omul cela ce așa face, cheamă-se soț și răpaus dracului și îngerilor lui* (p. 295, f. 112^v).

Cercetând textul *Tlăcovanie Ev[an]gheliei de la giudețu* din *Codicele Todorescu* și textul corespondent din *Codicele Sturdzanus*, Gh. Chivu ajunge la concluzia că ambele sunt copiate dintr-un text mai vechi, *Pravila* lui Coresi: „*Zise Domnul este deci o copie fidelă a textului final din Pravila tipărită de Coresi, la Brașov, în 1560–1562. (Copistul mânășean avea în față un exemplar incomplet al tipăriturii). Aceeași proveniență are, după cum am demonstrat în studiul citat anterior, și Tlăcovania evangheliei de la giudeț, transcrisă în Codicele Todorescu*” (COD. STURDZ.: 129).

Însă nu putem afla dacă în *Pravila* lui Coresi era scris *îngeri* sau *ageri*, pentru că, atât în ediția lui I. Bianu, cât și în cea a lui Gh. Chivu (CORESI, PRAV.: 218–231), textul se întrerupe subit, chiar în locul în care începe fragmentul care ne interesează, ceea ce înseamnă că secvența respectivă s-a pierdut.

5. Folosirea lui *ager* în contextul precizat în *Codicele Todorescu* a atras atenția lui N. Drăganu, care a realizat ediția, căci, de fiecare dată, după acest cuvânt este notat un *sic*. Însă o analiză a cuvântului nu apare în studiul lingvistic. De asemenea, această folosire a lui *ager* în *Molitvenic* a atras atenția și lui D. Pușchilă, care avansează o serie de explicații de ordin etimologic, ce implică și semantismul cuvântului:

¹ Am păstrat transcrierea din ediție.

„Nu pare a fi o greșeală de tipar, căci și molitvenicul muntenesc din 1699 are această formă în pasagiul corespunzător. Poate că e o contaminație din *inger* și *anghel*, deși vedem că tocmai nazala îi lipsește. Ar trebui însă să știm prin ce alt cuvânt ar fi putut exprima Dosoftei aceeași idee; dacă prin *inger*, e probabilă presupunerea de mai sus; dacă însă ar fi zis «dracul și ostașii lui», atunci avem desigur a face cu adj. *ager* (lat. *agilis*), luat într-un înțeles deosebit” (Pușchilă 1913: 77).

6. Cercetând manuscrisul dicționarului Academiei, redactat de A. Philippide și colaboratorii săi la Iași, am constatat că marelui lingvist ieșean nu i-a scăpat valoarea specială a cuvântului *ager* în contextul prezentat din *Viețile sfinților*. După ce înșiruie o serie mai lungă de citate, Philippide separă și într-o sintagmă acest cuvânt, cu cratimă între *ager* și determinantul său: *ager-viclean*, cu sensul ‘drac, diavol’, și o ilustrează cu citatul din „proloage”. În mod cert această sintagmă i-a dat de gândit, pentru că, în continuare, ca pentru a certifica statutul de sintagmă, așa cum vedea lucrurile în momentul redactării, el continuă schema cuvântului cu o altă sintagmă, „*agerul pământului* în I[spirescu], 255”, notând „probabil = *ager-viclean*” (f. 572).

În redactarea publicată de Sextil Pușcariu și echipa în DA – după ce, foarte probabil, redactorii au văzut sugestiile lui Philippide, între fișele primite de la Iași² –, concepția lexicografică în acest punct diferă. Și Pușcariu a avut în vedere sintagma *agerul pământului*, dar o tratează la sensul I.1. al cuvântului, definit ‘sprinten, iute la mișcări’, după o întrebuintare adverbială. În legătură cu această construcție, în DA se spune: „*agerul-pământului* e, în basmele populare, un monstru” și sintagma este ilustrată cu un citat din ISPIRESCU, L.: 255: *Și sfătuiesc cum să-l pedepsească, pentru ce să dea el drumul Agerului-pământului, pe carele ei l-a fost închis în cărcățița aceea*.

7. Noi am prezentat contextele în care apare cuvântul în DOSOFTEI, MOL., DOSOFTEI, V.S., DOSOFTEI, N.A. și în cele două locuri din COD. TOD. De asemenea, chiar dacă nu avem concret fragmentul respectiv, trebuie să luăm în considerare afirmația lui D. Pușchilă că lexemul *ager* mai apare într-un context asemănător (dacă nu identic cu unul din cele prezentate) și într-un molitvelnic muntenesc din 1699. Observăm că, exceptând citatul din DOSOFTEI, V.S., în celelalte, cuvântul apare în construcție alături de substantivele *diavolul*, *dracul*, *satana*: *ageri a satanei* (DOSOFTEI, N.A.), *dracul și agerii lui* (DOSOFTEI, MOL.), *diavo(v)lului și agerilor* [sic!] *lui* (COD. TOD., de două ori). Astfel, constatăm că Philippide avea dreptate din două perspective să fi separat citatul din DOSOFTEI, V.S.: o dată a considerat că *ager* este utilizat aici ca substantiv, apoi a avut în vedere sensul cuvântului, pe care l-a intuit foarte bine. Mai trebuie să spunem, pentru acuratețe, că foaia corectă din DOSOFTEI, V.S. este cea precizată în manuscrisul lui Philippide (foaia 30 recto din

² Lexicografii au obiceiul de a face diverse notații pe fișe sau pe ceea ce numim „cămășuță” (adică pe hârtia cu care sunt învelite fișele), legate de sensuri, etimologie, variante etc., care urmează a fi (sau nu) valorificate în redactare. Am văzut de multe ori fișe cu astfel de notații în fișierul lui A. Philippide și al colaboratorilor săi.

tipăritură, nu 36, cum apare în DA). Astăzi, pe baza datelor pe care le avem, se întrevăd două soluții lexicografice. În cazul în care pentru forma *ager* este acceptată soluția pe care o avansăm aici, acesta ar fi cuvânt de sine stătător și, în acest caz, propunem mai jos (paragraful 8) o variantă de rezolvare lexicografică. Pentru cazul în care situația prezentată este considerată un sens al cuvântului *ager* (< lat. *agilis*), avansăm următoarea soluție lexicografică în schema cuvântului:

1) trebuie separat și un alt sens, de sine stătător, al cuvântului *ager*, în afară de cele din DA;

2) în acest caz, cuvântul denumește fie un agent care face acțiunea (DOSOFTEI, V.S.), așa cum a observat și D. Pușchilă³, apoi este prezentă și ideea de asociere, datorită conjuncției, care ne ajută și la stabilirea sensului (DOSOFTEI, MOL.; COD. TOD.), și cea a apartenenței, care, de asemenea, ne ajută la definirea sensului (DOSOFTEI, N.A.). O soluție ar fi să considerăm aceste folosiri cu valoare substantivală în cadrul unui sens în care cuvântul este adjectiv, însă argumentele pe care le-am adus aici ne determină să propunem chiar un sens de substantiv masculin pentru *ager*;

3) după cum indică textele în care este utilizat, acest sens este unul „învechit”;

4) cu sememele pe care le relevă construcțiile în care apare, cele din citatul lărgit din DOSOFTEI, V.S., definiția acestui sens ar fi ‘duh viclean, duh rău, duh necurat’;

5) acest sens se inserează după cele de adjectiv;

6) acest sens este ilustrat cu citatele pe care le-am prezentat, dar o fișare mai amplă poate prezenta și alte contexte din textele vechi.

8. Ne propunem să răspundem și la alte două întrebări în care, ca și în demersul de până aici, lingvistica se întretaie cu filologia: una privește istoria acestui cuvânt și ne întrebăm, desigur, cum s-a născut acest sens? A doua întrebare privește folosirea acestui sens de către mitropolitul Dosoftei: cum l-a perceput acest cărturar, care avea atâta forță lexicală creatoare?

Noi presupunem că, din moment ce apare într-un text copiat de la începutul secolului al XVII-lea, cuvântul a fost preluat ca atare din textul original al lui Coresi, care, după toate datele, s-a pierdut. Dar, în acest caz, la Coresi forma *ager* și sensul său cum au luat ființă? După părerea noastră, există următoarele două variante. Prima se referă la o substituie, dar nu datorată unui procedeu lingvistic, așa cum o vedea D. Pușchilă, când spunea că „poate că e o contaminație din *inger* și *anghel*, deși vedem că tocmai nazala îi lipsește”. Noi ne gândim chiar la o greșeală fortuită, cum ar fi o greșeală de tipar, prin înlocuirea slovei ↑ prin care s-ar fi scris *inger*, cu slova *a*, care a dus la pierderea nazalizării și la confuzia cu cuvântul *ager*. Această variantă ni se pare posibilă și pentru că forma (și, de fapt,

³ „[...] dacă însă ar fi zis «dracul și ostașii lui», atunci avem desigur a face cu adj. *ager* (lat. *agilis*), luat într-un înțeles deosebit” (Pușchilă 1913: 77).

cuvântul) *inger* apare în COD. STURDZ., pe de o parte, iar pe de altă parte, am văzut că, în construcția în care se află, pe lângă substantivele *dracul*, *diavolul*, *satana*, cuvântul care s-a tradus din textele străine este *inger* (în DOSOFTEI, N.A. este redat grecescul *ἄγγελοι* și, probabil, în textul lui Coresi el traduce un slavonism corespondent). Deci cuvântul, în acest caz, este separat de *ager* (< lat. *agilis*), fiind un *ager*², cu următoarea schemă lexicografică, pentru care noi optăm, din perspectiva formației pe care o avem, ca lexicograf, lingvist și filolog:

- 1) cuvântul este un substantiv masculin;
- 2) cu precizarea „învechit”;
- 3) semnificația este cea precizată deja, ‘duh viclean, duh rău, duh necurat’;
- 4) se ilustrează cu citatele prezentate;
- 5) etimologia de la *inger*, prin greșeală de tipar.

O altă variantă la care ne gândim pentru forma și sensul lui *ager*, excluzând, firește, varianta că ar fi o greșeală de tipar, este aceea că, la origine, a fost un posibil calc semantic după un cuvânt slavon⁴, al cuvântului în discuție (provenit din latină). Desigur, pot fi și alte explicații ale apariției acestei forme sau a acestui sens al cuvântului *ager*.

Cert este că, indiferent de originea sa, *ager* cu sensul și valoarea precizate s-a perpetuat până spre sfârșitul secolului și posibil și după aceea, astfel încât Dosoftei îl folosește de cel puțin trei ori și, după mărturia lui D. Pușchilă, cuvântul apare și în acel molitvelnic muntenesc de la 1699. Cum se explică însă folosirea sa în textele lui Dosoftei? Cel mai probabil, mitropolitului cărturar l-a aflat în textele religioase anterioare lui, pe care le folosea curent, și l-a preluat într-un mod propriu. Adică a considerat că prin *ager* poate denumi un duh rău, care este și foarte agil (deci a avut în vedere și sensul lui *ager* ‘care se mișcă repede; iute’) și, astfel, l-a sintetizat în lexicul său și l-a folosit atât așa cum l-a aflat (DOSOFTEI, MOL. și DOSOFTEI, N.A.), cât și independent de construcția cu substantivele *diavolul*, *dracul*, cum va fi întâlnit în textele religioase mai vechi. Astfel, Dosoftei ajunge să redea textul străin în acel context în care apare cuvântul în *Viețile sfinților*, însoțindu-l printr-o determinare care întărește sensul: *ager viclean*. Dacă lucrurile stau astfel, prin această situație lexicală se verifică în mod clar faptul că, alături de împrumuturile străine, derivare, compunere, schimbarea valorii gramaticale și celelalte procedee de creație lexicală din lexicul mitropolitului Dosoftei, există și o altă sursă, despre care s-a vorbit mai rar în filologia și lingvistica românească, cel puțin în ce privește exemplele, anume textele vechi, de unde el a preluat cuvinte de care se servea pentru a exprima diferite noțiuni sau realități și pe care, asimilându-le, le-a utilizat așa cum le întâlnea, dar le-a și integrat puterii sale de creativitate lingvistică.

⁴ Problema stabilirii originalului în cazul textului din *Pravila* lui Coresi este una foarte dificilă, după cum arată Gh. Chivu în studiul lingvistic al acestui text: „Cercetările întreprinse până în prezent nu au descoperit însă originalul slavon al versiunilor românești la care ne-am referit în studiul de față, problema rămânând a fi rezolvată de studiile viitoare” (CORESI, PRAV.: 145).

BIBLIOGRAFIE

- COD. STURDZ. = *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.
- COD. TOD. = *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, studiu și transcriere de Dr. Nicolae Drăganu, București, Edițiunea Academiei Române, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea; Leipzig, Otto Harrassowitz; Viena, Gerold & Comp., 1914.
- CORESII, PRAV. = Coresi, *Pravila*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coordonator Ion Gheție, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei, 1982.
- DA = *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, A – B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913.
- DOSOFTEI, N.A. = Mitropolitul Dosoftei al Moldovei, *Novă adunare de osebite istorii, începând de la fapitul lumii...*, ms. 3456 BAR.
- DOSOFTEI, V.S. = *Viața și petreacerea svinților*. Acum tipărite [...] cu poronca Mării Sale și cu poslușenia a smereniei noastre, a lui Mitropolitul Dosoftei. Iași, în Tiparnița Svi[n]tei Mitropolii, 1682–1686.
- ISPIRESCU, L. = Petre Ispirescu, *Legende sau basmele românilor, adunate din gura poporului*, București, 1892.
- Κ Ματθέος Κινγάλας, *Νέα σύνοψις διαφόρων ιστοριών άρχομένη από κτίσεως κόσμου...*, Veneția, 1650.
- MAIORESCU, CR. = Titu Maiorescu, *Critice (1867–1892)*, vol. I–III, ediție nouă și sporită, București, Socecu, 1892–1893.
- PANN, P.V. = Anton Pann, *Culegere de proverburii sau Povestea vorbei. De prin lume adunate și iarăși la lume date*, partea 1–3, București, Pann, 1852–1853.
- Pușchilă 1913 = *Molitvenicul lui Dosoftei*, studiu de D. Pușchilă, în „Analele Academiei Române”, seria II, tomul XXXVI, 1913–1914, Memoriile secțiunii literare, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, Leipzig Otto Harrassowitz, Viena Gerold & Comp.
- SBIERA, P. = D-rul Ion al lui G. Sbiera, *Povești populare românești. Din popor luate și poporului date de...*, Cernăuți, 1886.

“AGER” IN DOSOFTEI’S TRANSLATIONS AND IN THE TEODORESCU CODEX
WITH REFERENCE TO THE ROMANIAN LANGUAGE DICTIONARY
OF THE ACADEMY

ABSTRACT

For the linguistic, philological and lexicographical situations presented here, we have tried to propose solutions from as many perspectives, and we need to point out that placing the word *ager* in lexicographical patterns, following the analyzed situations, is a complex operation because the entire approach involves the intertwining of the linguistic research with the philological one, without which we cannot achieve a good result. Concurrently, after finishing our analysis, we offered explanations and solutions for the use of this form in the translations of Dosoftei, the Metropolitan of Moldavia.

Keywords: *linguistic approach, philological approach, lexicographical norms, Thesaurus Dictionary*

